

DARRERES TROBALLES ARQUEOLÒGIQUES A L'ESGLÉSIA DE SANTA MARIA DEL PUIG (ESPARREGUERA, BAIX LLOBREGAT)

JÚLIA MIQUEL LÓPEZ I ORIOL ACHÓN CASAS*

RESUM

Des de l'any 2002, es realitzen excavacions arqueològiques a l'interior de l'església de Santa Maria del Puig (Esparreguera, Baix Llobregat), que han donat com a resultat la recuperació de l'absis original, de planta quadrada, i part dels murs de la nau, que es poden datar com a construccions de final del segle IX, inici del segle X. A les campanyes dels anys 2004 i 2005, a l'interior de la capella lateral dreta, es descobrí part de la necròpolis, on s'excavaren un total de vint tombes datades des dels segles IX-X fins al segle XVIII. L'any 2005 es recuperà i restaurà l'ara romànica que es trobava encastada al mur de tancament exterior de l'església i està previst continuar la recerca arqueològica a l'exterior de l'església.

Paraules clau: església, arqueologia, necròpolis, ara, preromànic.

ABSTRACT

Archeological excavation has been done inside the church of Santa Maria del Puig in Esparreguera (Baix Llobregat), since 2002. As a result of that the original pre-romanesque apse with a square plant walls, built in the IX-X century, was found. In 2004 and 2005 a new archeologic excavation was carried out inside the modern right chapel. As a result of that, the old cemetery's church with 20 burials from the IX-X century at XVIII century was found. In 2005, the Romanesque altar stone was recovered from inside the external wall. At present day the archeological research has to be continued.

Key words: church, archaeology, necropolis, altar stone, pre-romanesque.

* Arquèòlegs.

Santa Maria del Puig, parròquia d'Esparreguera

L'església de Santa Maria del Puig està situada a l'altiplà del Puig, a la riba dreta del riu Llobregat. La ubicació era òptima per esdevenir un punt de control estratègic del territori. Es creu que aquest indret va acollir un important poblat medieval. A pocs metres de l'emplaçament, s'alça el castell d'*Sparagaria* (Esparreguera); cap al nord-est, hi ha el castell de Sant Salvador d'Espases i, una mica més lluny, hi havia el castell d'Olesa de Montserrat, el de Sacama, també situat dins del terme municipal d'Olesa, i el de Voltrera a Abrera.

Malgrat no conèixer l'acta de consagració de l'església, probablement començà essent l'església del castell i aviat es convertí en l'església parroquial que acollia la vida religiosa del poble ubicat als entorns de l'església en el mateix altiplà, així com dels masos dispersos pel terme. Després d'estar activa al culte més de sis-cents anys, l'església va viure una època de decadència. L'arribada d'artesans al voltant del camí ral que anava cap a Montserrat —situat al pla actual d'Esparreguera— deixava la parròquia massa lluny. Aquesta puixant classe econòmica fomentà la construcció d'una nova església parroquial més propera a l'Esparreguera moderna, l'actual església de Santa Eulàlia, que fou consagrada l'any 1612. Posteriorment, l'església del Puig va ser cremada en diverses ocasions, durant la Guerra de la Independència primer i la Guerra Civil espanyola després, i va restar a abandonada més de quaranta anys.

Les campanyes arqueològiques a l'interior de l'església

L'any 2002 s'iniciaren les recerques arqueològiques a l'església. Un grup d'arqueòlegs voluntaris, amb la col·laboració dels membres del Col·lectiu Esparreguerí de Recerques i dels Amics de Santa Maria del Puig, realitzaren una cala primer i l'excavació en extensió posteriorment, l'any 2003, a l'absis de l'església: donaren com a resultat la troballa de l'absis preromànic amb el paviment de morter de calç i les pollegueres per situar els cancells divisoris dels espais sagrats; trobaren també, a l'amortització de les estructures, restes de pintures preromàniques polícromes. Aquesta campanya serví per recuperar un espai, ja que es va museïtzar amb una estructura de ferro i vidre, i va poder determinar que l'església primitiva fou bastida cap a final del segle IX, inici del segle X.

La darrera campanya a la capella lateral dreta de l'església, realitzada als anys 2004 i 2005, ha permès trobar un dels murs de tancament de la nau preromànica, realitzat amb pedres sense escairar i embegudes en morter de calç, que es diferencia fàcilment del mur romànic, d'aparell regular i cairons mit-

jans i petits disposats en filades. Aquesta nova descoberta ha donat noves dades per tal de completar la planta de l'església en l'època preromànica.

A més dels elements preromànics, la campanya a la capella lateral dreta va posar al descobert part de l'àrea de necròpolis de la parròquia. En total, es van excavar vint tombes, amb una cronologia que oscil·la entre els segles X i XVIII, a les quals s'hi han d'afegir les restes de dos enterraments més a l'exterior de l'absis preromànic, tallades, però, per les banquetes de fonamentació de l'actual absis del segle XII. En total, s'han pogut establir un total de cinc horitzons cronològics diferenciats, essent l'horitzó I el més antic i el V el més modern. Dels vint-i-dos individus identificats, només cinc presentaven aixovar funeràri, consistent en tres dels casos en rosaris amb medalles, una creu patriarcal i diverses monedes. D'aquests cinc enterraments, tres s'han d'ubicar a l'horitzó V, corresponent al segle XVIII, un a l'horitzó IV, corresponent al segle XVII, i el cinquè amb una moneda trobada a l'interior d'una fossa d'inhumació datada dins de l'horitzó III, que correspon al segle XV. Dins d'aquest horitzó també es va trobar una petxina de pelegrí. Dels horitzons anteriors, que abracen els segles X, XI i XII, del total d'onze tombes, cap tenia presència d'aixovar. Seguidament es presenten les fases cronològiques documentades a l'àrea de necròpolis.

Horitzó I: Aquest horitzó cal datar-lo dins dels segles IX-X, essent coetani a la construcció de la primera església de la qual tenim notícia arqueològicament. Són restes de tres inhumacions en fossa, totes tres conservades parcialment en quedar afectades per construccions posteriors a la inhumació. Les dues tombes localitzades a l'exterior de l'absis preromànic (tombes 1 i 2) estaven tallades per una sitja i per les banquetes de fonamentació de l'absis bastit durant la segona meitat del segle XII. Malgrat aquesta circumstància, es va poder determinar que un dels enterraments era en caixa de lloses i l'altre, ubicat al fons de la sitja, era antropomorf, conservant-se tan sols les restes de la capçalera i part d'un crani.

Quant a la tomba 22, associada a aquest horitzó cronològic, també parcialment conservada, està tallada per la banqueteta de fonamentació del mur de la nau preromànica, presentant únicament la part dreta amb una orientació nord-esd-sud-oest (figura 1).

Horitzó II: Dins d'aquest període, que correspon als segles XI i XII, moment en què s'està bastint l'edifici romànic, hem diferenciat dues fases, l'horitzó II*a* i el II*b*.

Horitzó II*a*: Aquest horitzó el formen tres enterraments amb fossa simple, amb una coberta de lloses conservada parcialment. L'espoli de part de les lloses de coberta és causat per la reutilització de l'espai al llarg dels segles, la qual cosa en comportava l'afectació parcial. Dins d'aquest horitzó, hi situem les

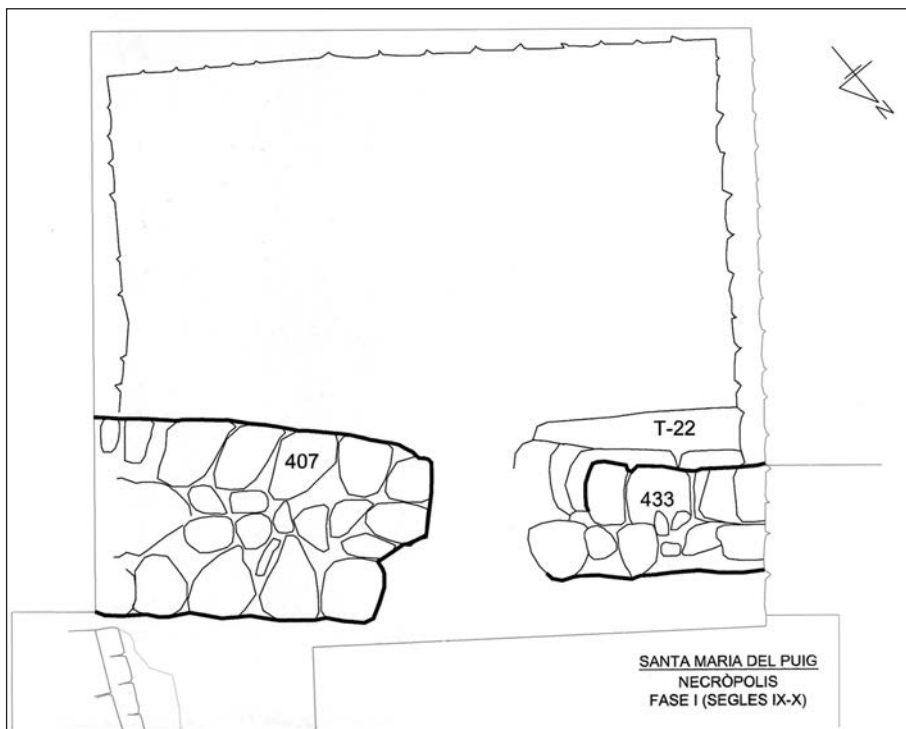

FIGURA 1. Horitzó I.

tombes 19, 20 i 21, que estan afectades per les banquetes de fonamentació de la capella lateral, datada a final del segle XVI o bé molt a començament del segle XVII, sempre, però, anterior a la nova església de Santa Eulàlia d'Esparreguera. Aquest fet provocà l'afectació parcial de totes. La tomba 19 es trobà pràcticament sencera. La tomba 20 només conservava les cames i els peus i la tomba 21 no fou excavada, ja que la banqueteta de fonamentació d'un dels murs de tancament de la capella actual cobria parcialment la coberta de lloses de pedra. Quant a l'orientació, es presenten de forma paral·lela a l'eix de la nau de l'església. Finalment, per la seva disposició, tipologia i el poc material arqueològic associat, encara en procés d'estudi, es pot proposar una datació dins del segle XI avançat (figura 2).

Horitzó IIb: Aquest període el configuren un total de cinc tombes de fossa simple que, tot i no poder descartar que fossin amb coberta de lloses, no s'han preservat. Els enterraments excavats cal ubicar-los dins d'un context cronològic del segle XII o començament del segle XIII, època posterior a les tombes de la fase IIa. A tall d'exemple, la tomba 17 estava ubicada damunt de la tom-

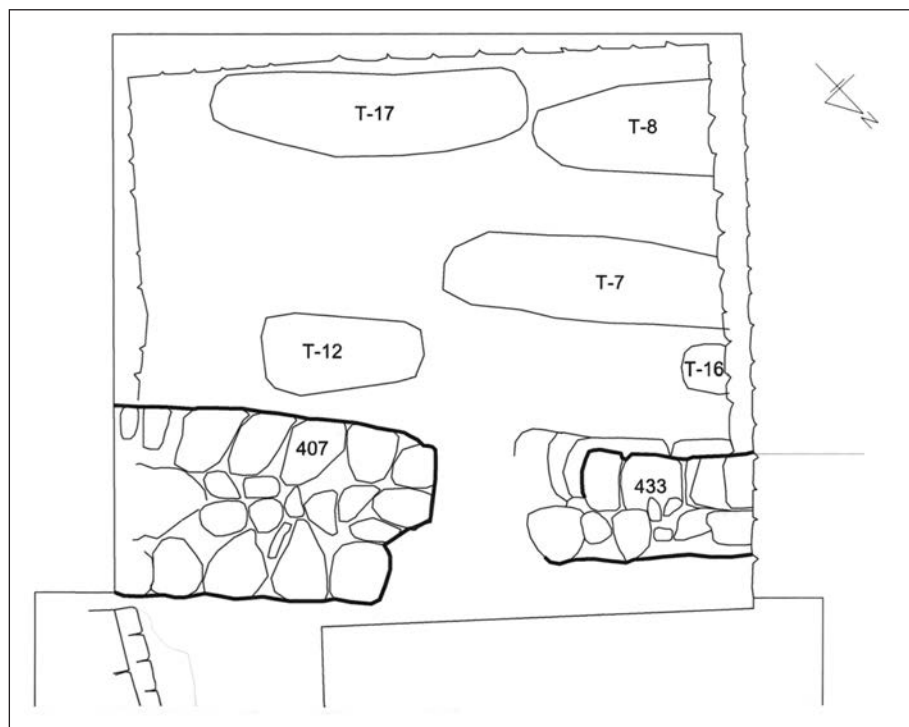

FIGURA 2. Horitzó IIa.

ba 21. Quant a la resta d'inhumacions, s'identifiquen dins de la mateixa cota o nivell i totes presenten una orientació paral·lela a la descrita per la nau de l'església (figura 3).

Horitzó III: Dins d'aquest horitzó, que hauríem de situar entre la segona meitat del segle XIV i final del segle XV, podem ubicar un total de set enterraments, la majoria dels quals es tallen entre si, fet que ens indica una alta taxa de mortalitat i la impossibilitat de respectar les tombes precedents durant un espai ampli de temps. Les tombes corresponents a aquest període són les tombes 9, 10, 11, 13, 14, 15 i 18. Dins d'aquest horitzó, en concret a la u. e. 497, que correspon al reble de la fossa de la tomba 15, es localitzà un òbol d'Alfons el Magnànim de la seca de Perpinyà, encunyat dins la primera meitat del segle XV (figura 4).

Horitzó IV: Una única tomba configura aquest horitzó. Com a característica, ja no segueix un sentit paral·lel al descrit per la nau de l'església, sinó que es disposa en el sentit de la capella lateral. La tomba 6 és de fossa simple i conté un individu d'edat adulta i sexe masculí, que presentava entre les mans

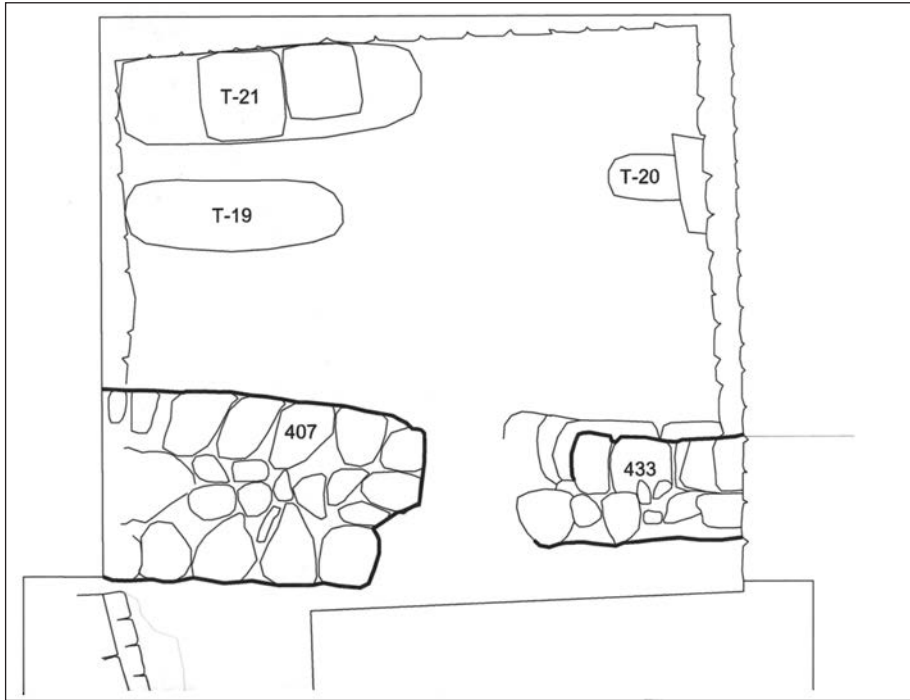

FIGURA 3. Horitzó IIb.

restes d'un rosari i una creu patriarcal i, dins del reble de la fossa, un total de dues monedes, la més moderna de les quals és un ardit de Felip IV. La seva situació i el fet que l'església un cop esdevé sufragània conserva un capellà per continuar celebrant els oficis religiosos, costejat per les famílies amb àmplies propietats rurals, pot indicar el fet que fos un capellà, fet que vindria avalat per la creu patriarcal i per les restes de teixit preservat per l'oxidació del bronze de la creu i que mostraria fins a tres tipus diferenciats de punt tèxtil (figura 5).

Horitzó v: Està format per un total de tres enterraments amb caixes de fusta, com ho indiquen la gran presència de claus, les restes de fusta i l'estat de conservació dels esquelets, que fa pensar que foren sebollits en taüts de gran qualitat.

Les tombes 3 i 4 són coetànies, ja que comparteixen el mateix retall i tipus de caixa. La seva disposició és paral·lela, però amb orientació inversa. És a dir, mentre que l'esquelet de la tomba 4 dona l'esquena a l'absis, l'esquelet de la tomba 3 mira cap a l'absis, fet que també marca la diferent disposició respecte als anteriors. La datació ha de situar-se als voltants del 1710 o poc després, ja que, a més de rosaris, s'han trobat en el reble de les tombes fins un total de

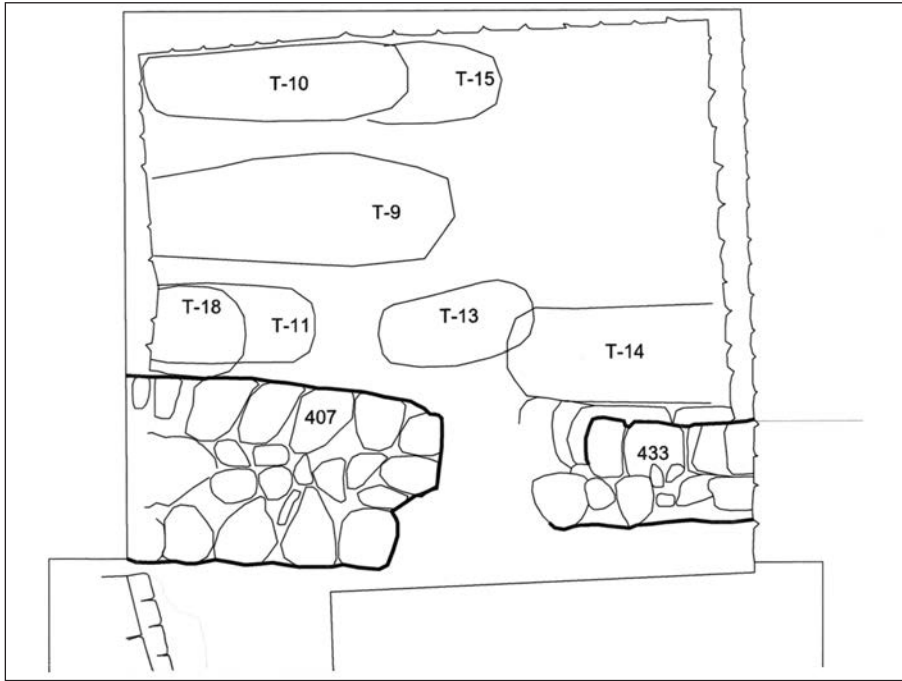

FIGURA 4. Horitzó III.

quatre monedes, les més modernes de les quals són ardis resellats de l'arxiduc Carles de la seca de Barcelona del 1708 i el 1709. Aquestes tombes ja no estan tallades per estructures, sinó que tallen parcialment el mur preromànic u. e. 433. Però, alhora, estan tallades per la tomba 5, que és la més moderna de les vint-i-dues tombes, datada dins de la segona meitat del segle XVIII. Així ho indica la troballa de diverses monedes, la més moderna de les quals és un ral de plata de la seca de Sevilla de Carles III del 1778. Aquest enterrament fou realitzat amb una caixa de fusta d'una qualitat molt superior a les de les tombes 3 i 4, com ho demostra el mal estat de conservació de l'esquelet, que es trobava molt desfet. A més, les fosses d'enterrament d'aquest moment afecten parcialment les fosses dels individus dels horitzons IIb i III. Aquest fet respon al major profundiment de les fosses respecte a les fases anteriors, fruit d'un canvi d'hàbit en el procés d'inhumació, el pas d'una fossa simple present fins a l'horitzó IV a un enterrament en caixa de fusta que requereix una major profunditat (figura 6).

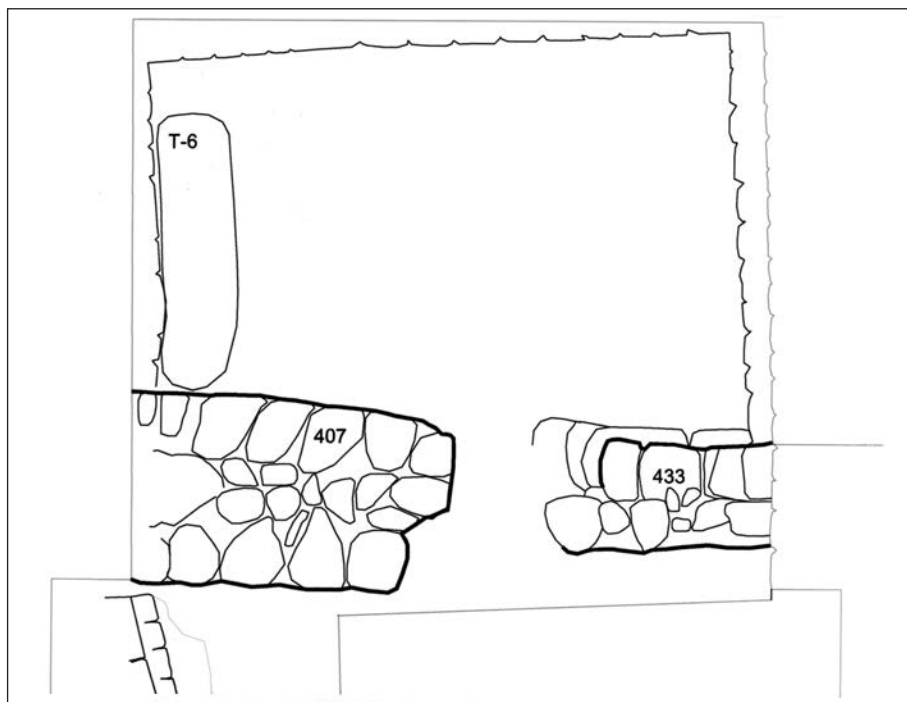

FIGURA 5. Horitzó IV.

La troballa i la recuperació de l'ara romànica de l'església de Santa Maria del Puig

El mur exterior de tancament de la nau de l'església està bastit amb carreus regulars lligats amb morter, però presentava com a fet diferencial una llosa monolítica ubicada a un metre seixanta d'alçada del terra i que sobresortia clarament del parament. A simple vista, es tractava d'un element de forma paral·lelepípede amb una llargada aproximada d'1,35 m i embeguda amb morter per integrar-la al parament del mur (figura 7).

En el transcurs de la campanya d'excavació de l'estiu del 2004, els doctors Joan Ferran Cabestany i Maria Teresa Matas visitaren l'església de Santa Maria del Puig. Durant la visita, es plantejaren el dubte sobre l'ús real i la finalitat d'aquell element i arribaren a la conclusió que podria tractar-se d'una peça de l'antic altar o ara.

Prenent aquesta reflexió com a hipòtesi de treball, començà un procés de recerca de paral·lels per tal de poder presentar un projecte d'intervenció ar-

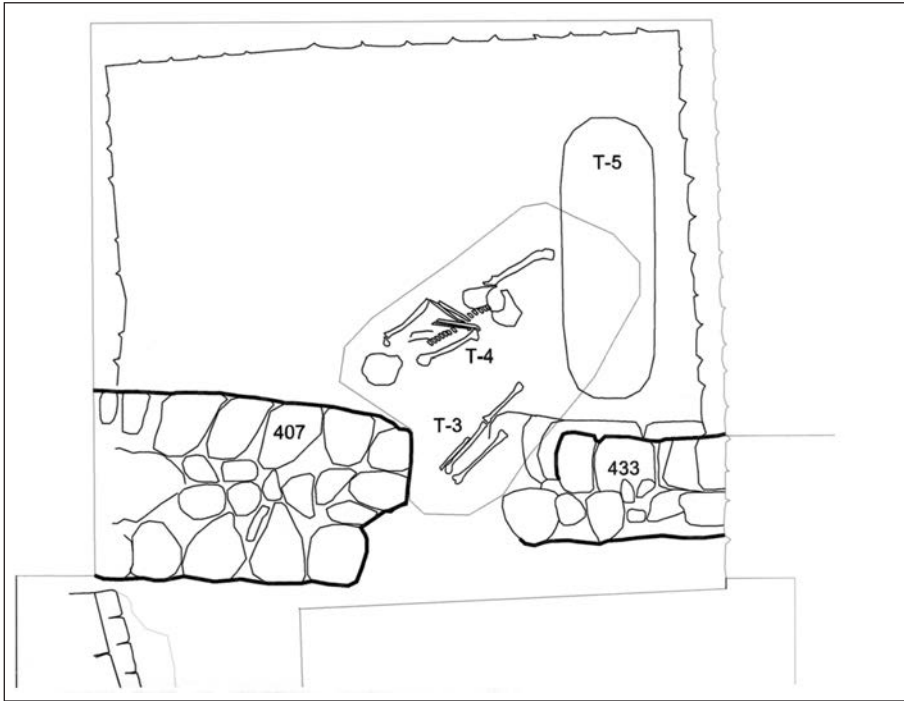

FIGURA 6. Horitzó v.

queològica que contemplés l'extracció de l'element petri, així com la seva netja i restauració i, finalment, el seu estudi.

En aquest sentit, es presentà el projecte, avalat per l'Ajuntament d'Esparreguera, amb l'assessorament tècnic de l'arquitecte municipal, per tal de demanar el preceptiu permís d'excavació a l'Àrea de Coneixement i Recerca de la Generalitat de Catalunya.

Les tasques d'extracció de l'ara foren assumides per l'empresa de restauració Gamarra i Garcia SL, amb l'ajut de la brigada municipal de l'Ajuntament d'Esparreguera i sota la direcció de l'arqueòloga Júlia Miquel, els dies 21 i 22 d'octubre de 2005.

L'extracció fou plantejada, seguint les directrius i experiència del restaurador Agustín Gamarra, que ja havia participat en intervencions similars d'extraccions i recuperacions d'ares d'altar d'esglésies monàstiques, i catedralícies, reintegrades en murs.

L'operació consistia bàsicament en l'extracció de diversos carreus de mida petita i mitjana lleugerament desbastats i disposats en filades regulars, la qual

FIGURA 7. Vista del mur que conserva l'ara d'altar.

cosa permetia accedir al total de la superfície del bloc, falcant i travant la paret i desviant les càrregues amb estructures de fusta per garantir l'estabilitat de la paret i la seguretat per realitzar amb cura l'extracció del bloc de pedra i traslladar-lo provisionalment a l'interior de l'església per a la seva posterior restauració. De forma immediata, es procedí a cobrir amb pedres de característiques similars l'espai deixat per l'element extret intentant uniformitzar-lo amb la resta de l'aparell constructiu (figura 8).

FIGURA 8. Moment d'extracció de l'ara d'altar.

El febrer de 2006 es procedí a la neteja i restauració de l'element, que consistí, primerament, en una neteja manual per extraure'n les restes de morter adherides, així com les concrecions calcàries i els fongs producte dels anys que passà a l'exterior. Seguidament, s'inicià el procés de restauració més exhaustiva amb l'ajut d'un compressor d'aire, que en va permetre una neteja a fons (figura 9).

FIGURA 9. Procés de neteja de l'ara d'altar.

FIGURA 10. Vista de l'ara un cop netejada.

Com a resultat d'aquestes intervencions, es va poder iniciar una primera fase d'estudi de la peça, procés que encara és obert i que va permetre posar en evidència un seguit de fets: primer, determinar-ne les mides exactes, és a dir, les característiques físiques de l'element petri, metrologia, estat real de conservació i pes i, segon, l'estudi arqueològic del bloc de pedra mateix. De moment, es pot avançar que es tracta d'un bloc monolític de pedra calcària de procedència local, tallada en una sola peça, amb els angles arrodonits i que presenta un pes aproximat de tres-cents quilograms (figura 10).

Actualment, el procés d'estudi de la peça només es troba en la fase inicial, per la qual cosa no es pot avançar cap resultat definitiu. A manera d'hipòtesi, es pot afirmar, encara que amb alguna reserva, que es tracta d'un element litúrgic, probablement l'ara romànica original, que fou encastat al mur de tancament de la nau en una data posterior al Concili de Trento, que determinà les mides i tipus de parament dels altars de les esglésies, la qual cosa motivà que les antigues ares de tradició romànica no s'ajustessin a les noves directrius. Per aquest motiu, en moltes esglésies es procedí al seu desmuntatge i substitució. Com que era un element sagrat, no n'era aconsellable la destrucció, per la

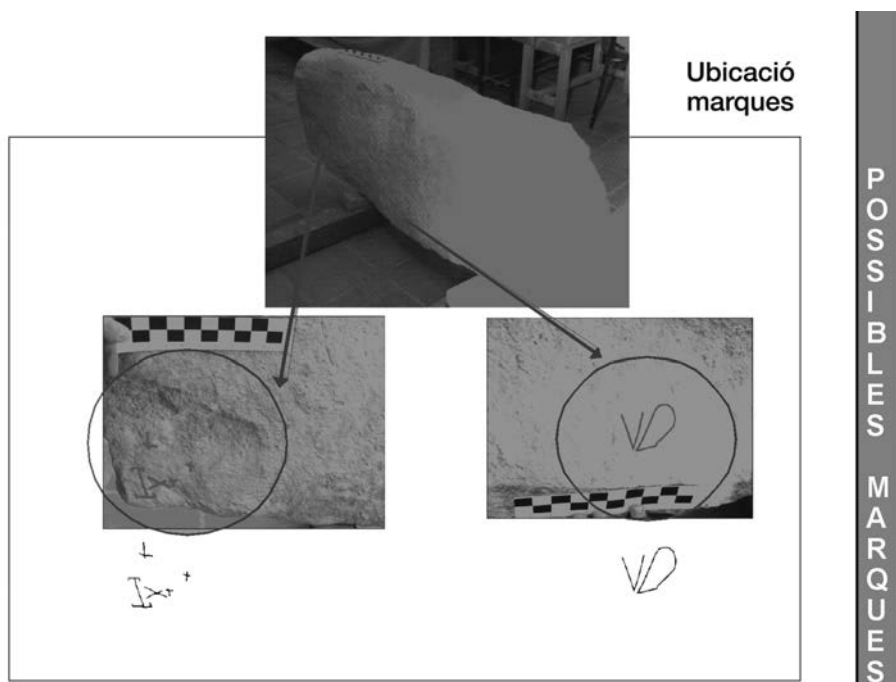

FIGURA 11. Marques incises a l'ara.

qual cosa en molts indrets es resolgué la qüestió encastant l'ara en algun dels murs de l'església, conservant així el seu caràcter sagrat.

També, com a primera aproximació a l'estudi d'aquest element, es pot avançar que l'acurada neteja va permetre observar, en un dels extrems, un seguit de marques incises que podien correspondre a inicials i/o creus que podrien relacionar-se amb la seva consagració com a pedra d'altar (figura 11).

Malgrat tot, encara no n'ha finalitzat l'estudi i restem en espera d'obtenir més dades que ens permetin en el futur presentar resultats més definitius.

